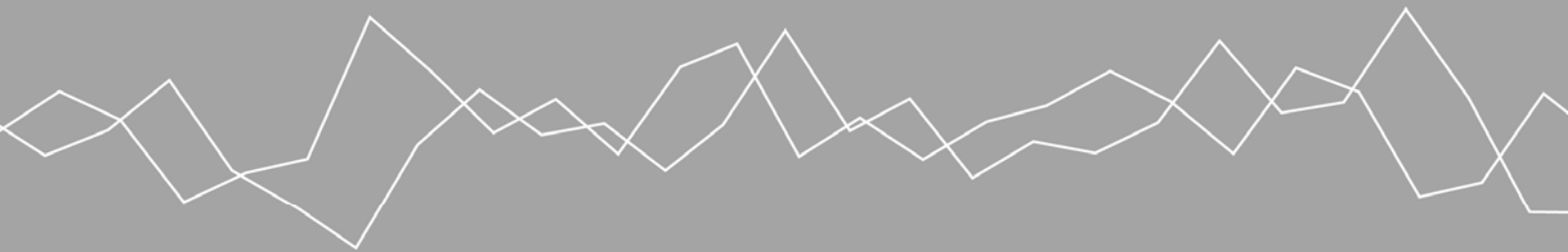

Prova d'Orchestra

seo economisch onderzoek

Amsterdam, december 2010

Prova d'Orchestra

Een economische analyse van het voorontwerp auteurscontractenrecht

Joost Poort & Jules Theeuwes

A decorative horizontal line art graphic consisting of several overlapping, jagged, and irregular lines in a light grey color, spanning the width of the page.

seo economisch onderzoek

“De wetenschap dat het goed is”

SEO Economisch Onderzoek doet onafhankelijk toegepast onderzoek in opdracht van overheid en bedrijfsleven. Ons onderzoek helpt onze opdrachtgevers bij het nemen van beslissingen. SEO Economisch Onderzoek is gelieerd aan de Universiteit van Amsterdam. Dat geeft ons zicht op de nieuwste wetenschappelijke methoden. We hebben geen winstoogmerk en investeren continu in het intellectueel kapitaal van de medewerkers via promotietrajecten, het uitbrengen van wetenschappelijke publicaties, kennisnetwerken en congresbezoek.

Discussion paper nr. 59

Inhoudsopgave

Samenvatting	i
1 Inleiding	1
2 Marktfalen tussen auteurs en exploitanten	3
3 Marktmacht exploitanten	5
4 Informatie-asymmetrie	9
5 Falende auteurs?	11
6 Bespreking wetsartikelen	13
Artikel 2: Pas na overlijden vatbaar voor verdracht	13
Artikel 25b: Opzegbaar iedere vijf jaar	14
Artikel 25c: Billijke vergoeding	15
Artikel 25d: Disproportionaliteitsregel	17
Artikel 25e: Non-usus	18
7 Conclusies	19

Samenvatting

De economische rechtvaardiging om in te grijpen in het auteurscontractenrecht is gelegen in vermeende inkoopmacht en informatieasymmetrie, die beide in het voordeel werken van exploitanten. Ook kan het voorontwerp gezien worden als een poging auteurs af te houden van irrationele en kortzichtige beslissingen. Op al deze punten valt echter het nodige af te dingen. Voorts is het twijfelachtig of de belangrijkste artikelen van het voorontwerp de welvaart verhogen en een effectieve en efficiënte oplossing bieden voor de gesignaleerde knelpunten.

1 Inleiding

In Federico Fellini's film *Prova d'Orchestra*, over de repetitie van een klassiek orkest in een – blijkt achteraf – voor de sloop bestemd oratorium, groeit de chaos en de machtsstrijd tussen dirigent en muzikanten. Een onverwacht inbeukende sloopkogel veroorzaakt consternatie en brengt inzicht dat een muziekkuitvoering gediend is met een goede regeling van de onderlinge machtsverhouding.

De regering heeft recentelijk een voorontwerp auteurscontractenrecht en een daarbij horend consultatiedocument opgesteld, met als doel het regelen van de machtsverhouding tussen de auteur en uitvoerende kunstenaar en de exploitant. Het uitgangspunt van het voorontwerp is de zwakke positie van de natuurlijke maker in onderhandelingen met exploitanten. Mede door fusies en schaalvergroting van de exploitanten zouden auteurs en uitvoerende kunstenaars in een structureel zwakkere onderhandelingspositie zijn gebracht. Dit noopt tot een bijzondere regeling ter bescherming van auteurs en uitvoerende kunstenaars. Vergelijkbare bijzondere regelingen ter bescherming van zwakke economische posities zijn het woonrecht, het arbeidsrecht en het consumentenrecht.

Bij een structureel zwakke onderhandelingspositie is de kans groot dat de natuurlijke maker wordt uitgebuit door de exploitant. 'Uitbuiting' roept gelijk een associatie op met 'onrechtvaardig'. Rechtvaardigheid is een ethisch begrip en de correctie van onrechtvaardigheid is een politieke keuze. Vanuit de economische wetenschap is het niet mogelijk om te beoordelen of de correctie van onrechtvaardigheid terecht of onterecht is. Wel kan een oordeel worden geveld over de efficiëntie van beleid dat is ingezet om een ervaren onrechtvaardigheid te corrigeren. Het instellen van een wettelijk minimumloon heeft bijvoorbeeld meestal als doel om armoede te bestrijden. Maar economisch kan aangetoond worden dat armoedebestrijding met minder kosten en grotere effectiviteit te realiseren is met uitkeringen en belastingkortingen dan met een minimumloon. Het voorontwerp auteurscontractenrecht formuleert beleid ter correctie van een als onrechtvaardig ervaren verdeling van de opbrengsten van het auteursrecht tussen maker en exploitant.

'Uitbuiting' is binnen de economie ook geassocieerd met een mogelijke 'welvaartverlaging'. Het economisch uitgangspunt bij onderhandelingen is dat twee rationele, volledig geïnformeerde, en in volle vrijheid met elkaar onderhandelende individuen, tot een afspraak komen die voor beide partijen welvaartverhogend is. Dit is ook de basis van het bewijs dat marktwerking, waarbij kopers en verkopers vrijelijk met elkaar onderhandelen, leidt tot maximale maatschappelijke welvaart. Dit bewijs is de wetenschappelijke onderbouwing van het vermoeden van Adam Smith dat er in de markt een onzichtbare hand werkzaam is die ervoor zorgt dat het nastreven van eigenbelang uiteindelijk resulteert in maatschappelijk belang. Misschien nog belangrijker dan het bewijs dat marktwerking maximale welvaart brengt, is de analyse van de noodzakelijke voorwaarden om dit te realiseren. In de praktijk van elke dag voldoet de markt niet aan die noodzakelijke voorwaarden en faalt ze in het tot stand brengen van maximale welvaart. Uitbuiting is mogelijk het gevolg van marktfalen. Bij onderhandelingen tussen twee personen komt het bijvoorbeeld vaak voor dat de koper minder goed of helemaal niet geïnformeerd is over de

kwaliteit van het product en de verkoper wel. In dat geval leidt de onderhandeling niet tot een welvaartsverbetering van de koper. De markt faalt als kopers structureel geen informatie hebben over de kwaliteit van het verhandelde product. Marktfalen kan aanleiding voor de overheid zijn om in te grijpen met als doel de markt te corrigeren. Het voorontwerp auteurscontractenrecht kan ook geanalyseerd worden als een ingrijpen van de overheid ter correctie van marktfalen dat leidt tot uitbuiting in de markt van makers en exploitanten.

De volgende paragraaf bepreekt de verschillende vormen van marktfalen die tot gevolg kunnen hebben dat een ruil niet welvaartsverhogend is, en die relevant zijn voor de economische analyse van het voorontwerp auteurscontractenrecht. In de daaropvolgende paragraaf worden de belangrijkste artikelen, die de onderhandelingspositie van de makers en de exploitanten beïnvloeden, getoetst of ze een remedie zijn voor mogelijk marktfalen. De belangrijkste artikelen in dit verband zijn:

- auteursrecht pas na overlijden vatbaar voor overdracht (art. 2)
- exclusieve licentie iedere vijf jaar opzegbaar voor maker (art. 25b)
- recht op billijke vergoeding bij exclusieve licentie met mogelijkheid adviesvergoedingen als billijk vast te stellen (art. 25c)
- proportionaliteitsregel (art. 25d)
- non-usus-regel (art. 25e)

Deze economische analyse van het voorontwerp auteurscontractenrecht ziet op de vraag of deze artikelen de gestelde rechtvaardigheidsdoelstelling op een effectieve en efficiënte manier realiseren: zullen de ingrepen de beoogde herverdeling van exploitanten naar auteurs tot stand brengen en ook de welvaart verhogen?

2 Marktfalen tussen auteurs en exploitanten

De economische literatuur onderscheidt meestal vier vormen van marktfalen: marktmacht, publieke goederen, externe effecten en asymmetrische informatie. Marktfalen betekent dat het marktmechanisme niet leidt tot een uitkomst waarin de totale maatschappelijke welvaart maximaal is. In dat geval is er reden voor de overheid om in te grijpen. Bijvoorbeeld door het formuleren van wetgeving die verplichte regels oplegt aan de marktpartijen.

In de relatie tussen auteurs en uitvoerend kunstenaars en exploitanten zijn twee vormen van marktfalen relevant: marktmacht en asymmetrische informatie. Los van deze vormen van marktfalen kan de overheid optreden als ze vindt dat de keuzes die de burgers maken of de contracten die ze afsluiten, nadelig zijn voor die burgers. Er is dan als het ware sprake van een 'falende burger'. Overigens kent de economische wetenschap ook de categorie: falende overheid. Een overheid faalt indien door haar optreden de maatschappelijke welvaart verlaagt. Het is denkbaar dat een overheid die marktfalen wil corrigeren dat op een dusdanig ongelukkige manier doet dat de welvaart eerder daalt dan toeneemt.

3 Marktmacht exploitanten

Marktmacht doet zich meestal voor aan de kant van de aanbieders. Een bedrijf of een kartel met monopolie macht kan aan de vragers naar zijn product een monopolieprijs opleggen die hoger is dan de prijs die tot stand komt in een markt met vrije concurrentie. Daarmee kan de monopolist welvaart van zijn klanten overhevelen naar hemzelf. Dat betekent dat inkomen verschuift van de klant naar de monopolist. Of deze inkomensongelijkheid onwenselijk is, is een politieke beslissing die valt onder het kopje 'rechtvaardigheid'. De hoge monopolieprijs brengt tevens met zich mee dat in de monopolie markt minder geproduceerd wordt dan onder normale marktomstandigheden. Deze lagere productie betekent efficiëntieverlies voor de samenleving (*deadweight loss* genoemd). Wanneer een monopolie markt wordt hervormd of een kartel succesvol wordt bestreden door een toezichthouder zodat er een markt met concurrenten ontstaat, dan stijgt de verhandelde hoeveelheid op de markt en daalt de marktprijs onder de monopolieprijs.

Een monopolie of een volledig kartel met slechts één aanbieder op de markt, is een extreme situatie van marktmacht. Minder extreme vormen van marktmacht doen zich ook voor bij partiële kartels, waaraan niet alle aanbieders deelnemen, of in markten waarin een handvol grote aanbieders de dienst uitmaken en mogelijk stilzwijgend samenspannen. Naarmate de concentratie van de aanbieders op de markt groter wordt, wordt ook de kans op marktmacht en samenspanning groter. Het spiegelbeeld van de marktmacht van de monopolist is de onmacht van zijn klanten. De onmacht van klanten is kleiner (en de marktmacht van de monopolist is navenant ook kleiner) naarmate de klanten over betere substituten beschikken en bij andere aanbieders of met andere goederen hun behoeften kunnen bevredigen.

Auteurs en uitvoerende kunstenaars beschikken via het auteursrecht en de naburige rechten over een wettelijk monopolie wat hun eigen werk betreft. Dit geeft hen in beginsel monopolie macht over de exploitatie van hun werk. Maar die monopolie macht vertaalt zich niet altijd in marktmacht. Elke cellist die de cellosuites van Bach opneemt heeft het monopolie over de exploitatie van die opname, tenzij hij of zij ervoor tekent dit uit handen te geven. Maar tenzij het een opname van Pablo Casals of Yo-Yo-Ma of vergelijkbare grootheden betreft, beschikt de uitvoerende kunstenaar toch niet over marktmacht, omdat er voldoende substituten bestaan. Er bestaan in de ogen van liefhebbers van de cellosuites van Bach genoeg vergelijkbare en in sommige gevallen zelfs veel betere uitvoeringen. Het monopolie recht dat het auteursrecht en de naburige rechten verlenen is voor een kunstenaar dus meestal niet voldoende om een sterke machtspositie op te bouwen. Het zijn de consumenten en hun voorkeuren die uiteindelijk de sterkte van de marktpositie van een kunstenaar bepalen. De sterkte van de marktpositie van een kunstenaar bepaalt het inkomen dat een kunstenaar met zijn auteursrechtelijk werk kan verdienen.

Een belangrijke vraag is wat de rol is van de exploitant in de link tussen de kunstenaar en het publiek. In het consultatiedocument bij het voorontwerp auteurscontractenrecht wordt (al dan niet impliciet) verondersteld dat de exploitant vaak in de gelegenheid is een groot deel van de inkomsten van een auteur of uitvoerende kunstenaar naar zich toe te trekken. Het verbod op overdracht van auteursrecht tijdens het leven van de kunstenaar, het recht om exclusieve licenties

elke vijf jaar op te zeggen en de disproportionaliteitsregel moeten dit voorkomen. De non-usus-regel geeft de maker die meent dat de exploitant niet genoeg doet om het auteursrechtelijk werk succesvol te exploiteren, mogelijkheden om maatregelen te nemen.

De veronderstelling achter het voorontwerp auteurscontractenrecht is dat de exploitant over marktmacht beschikt waardoor hij een deel van de inkomsten kan incasseren die zonder die marktmacht naar de kunstenaar zouden gaan. De bescherming die het auteursrecht biedt, komt zo ten goede aan de exploitant in plaats van de maker voor wie die bedoeld is. De kunstenaar wordt dan uitgebuit door de exploitant. Het economisch model dat hiermee correspondeert is dat van de monopsonist en is het spiegelbeeld van de monopolist. Waar in het monopoliegeval sprake is van één aanbieder of verkoper is er in het monopsoniemodel sprake van één vrager of koper. Die ene vrager heeft ongebreidelde inkoopmacht.

Het monopsoniemodel is bekend uit de arbeidsmarkteconomie. Het doet zich op de arbeidsmarkt bijvoorbeeld voor wanneer er slechts één werkgever is waar de werknemers van een bepaalde regio kunnen werken. Denk bijvoorbeeld aan een regio met slechts één ziekenhuis waar verplegend personeel werk kan vinden. In dat geval beschikt het regionale ziekenhuis over inkoopmacht die het kan uitbuiten door het ziekenhuispersoneel lagere lonen te betalen dan wanneer er meerdere concurrerende ziekenhuizen in de regio zouden zijn. De macht van het ziekenhuismonopsonist is minder naarmate mensen makkelijker kunnen verhuizen of naarmate andere ziekenhuizen of andere geschikte werkgevers makkelijker bereikbaar zijn. Een vergelijkbare situatie doet zich voor bij kunstenaars die voor de exploitatie van hun rechten slechts bij één exploitant of bij een beperkt aantal exploitanten terecht kunnen. In dat geval beschikken de exploitanten over inkoopmacht en daarmee over de mogelijkheid om de kunstenaar uit te buiten en hem een lagere prijs te bieden voor de exploitatierechten dan wanneer meerdere exploitanten zouden concurreren om de gunsten van de auteurs of uitvoerders.

Een cruciale vraag in dit verband is dan ook of exploitanten van auteursrechtelijke producten over zoveel inkoopmacht beschikken dat ze een lagere prijs of andere minder gunstige contractvoorwaarden kunnen opleggen aan de natuurlijke maker dan het geval zou zijn in concurrerende marktomstandigheden. Net als een monopoliesituatie is ook de monopsoniesituatie met slechts één vrager of exploitant een extreme, weinig voorkomende situatie. Maar naarmate er minder concurrentie is tussen exploitanten of de concentratie van exploitanten toeneemt, stijgt de kans op schadelijke inkoopmacht.

Ten grondslag aan het voorontwerp auteurscontractenrecht ligt de vaststelling in Hugenholtz & Guibault (2004) dat “ten gevolge van toenemende mediaconcentratie auteurs en uitvoerende kunstenaars zich in een structureel zwakkere onderhandelingspositie bevinden”. Door deze zwakkere onderhandelingspositie krijgen auteurs en kunstenaars eenzijdig condities opgelegd. In economische termen betekent dit uitgangspunt dat verondersteld wordt dat de inkoopmacht van exploitanten is toegenomen in de loop van de tijd. Vervolgens wordt daaruit geconcludeerd dat dit leidt tot een zwakkere onderhandelingspositie. Bij deze redenering hoort een aantal vragen en kanttekeningen:

Hoe sterk is de toegenomen mediaconcentratie? In Hugenholtz & Guibault (2004) wordt daarover slechts beperkt gerapporteerd. Er worden zes sectoren onderzocht. Aan het eind van

het rapport (p. 78) wordt geconcludeerd dat de zes onderzochte mediasectoren aanmerkelijke verschillen vertonen, maar dat er zich ook vergelijkbare problemen voordoen, waaronder toenemende marktmacht van de exploitant. In de studie zelf wordt deze toegenomen marktmacht niet onderzocht. Er is bijvoorbeeld niet gekeken of er nu vaker dan vroeger ongunstige contractvoorwaarden of lagere beloningen worden afgesproken in exploitatiecontracten. Wel wordt in enkele zinnen verwezen naar het beperkt aantal exploitanten in de meeste van de onderzochte mediasectoren. Over de letterkundige uitgeverijen stelt het rapport dat het aantal uitgevers in de afgelopen decennia sterk is afgenomen. Nederland telt “nog maar drie grote literaire uitgevers” (p. 17). Over wetenschappelijke en educatieve uitgeverijen wijst het rapport naar een nog sterkere mate van concentratie dan in het letterkundig segment (p. 20). In het dagbladbedrijf resteren, volgens het rapport, slechts een drietal grote concerns en enkele kleine dagbladuitgeverijen. Bij de publiekstijdschriften domineert het Sanoma-concern (p. 21). De grafische sector kenmerkt zich niet zozeer door concentratie maar meer dan andere sectoren door “opdrachtrelaties” (p. 23). De muziekindustrie bestaat uit een viertal “majors” en een groot aantal “independents” (p. 23). Wat de film en televisiesector betreft is volgens het rapport duidelijk dat “de omroepen en onafhankelijke producenten ten opzichte van de auteurs en acteurs een zeer sterke machtspositie innemen” (p. 26).

Leidt de toegenomen mediaconcentratie inderdaad tot schadelijke inkoopmacht? Marktmacht is geen kwestie van concentratiegraden maar van gedrag. Toegenomen concentratiegraden vergroten de mogelijkheden om de onderlinge concurrentie in intensiteit te verminderen en zodoende marktmacht op te bouwen, maar marktmacht en misbruik daarvan zijn geen noodzakelijk gevolg. Uiteindelijk kunnen twee marktpartijen die gezamenlijk 100% marktaandeel hebben, toch intensief met elkaar concurreren. Denk bijvoorbeeld aan de felle concurrentiestrijd tussen Boeing en Airbus.

De sterkte van de eventuele inkoopmacht van de exploitanten hangt mede af van de alternatieve mogelijkheden van de natuurlijke makers voor andere exploitatievormen van hun auteursrechtelijke producten. Ook wat betreft deze alternatieve exploitatievormen zijn in de afgelopen jaren de mogelijkheden toegenomen. Het internet biedt auteurs meer dan vroeger mogelijkheden om de diensten van traditionele exploitanten te omzeilen en rechtstreeks in contact te treden met de eindgebruiker. Het internet en de veranderingen in de toegankelijkheid van teksten, muziek en beeldmateriaal voor consumenten heeft de economische positie van de traditionele exploitanten in de afgelopen periode onder druk gezet. De concentratie bij de uitgeverijen, bij dag- en weekbladen en in de muzieksector is mede een reactie op hun minder sterke positie op de afzetmarkten. Al deze veranderingen moeten meewegen in het oordeel over de verschuivingen in de onderhandelingsposities van makers en exploitanten.

Stel dat er inderdaad een toename van monopsoniemacht heeft plaatsgevonden. Dan heeft de uitoefening van die inkoopmacht twee mogelijke gevolgen. Ten eerste heeft dit tot gevolg dat er een inkomensherverdeling plaatsvindt van de makers naar de exploitanten. Over het al dan niet onrechtvaardige of ongewenste karakter van de inkomensherverdeling valt wetenschappelijk geen uitspraak te doen. Dat is aan de politiek. Wel heeft een toename van marktmacht door monopsonievorming invloed op de werkgelegenheid van auteurs. Om minder gunstige voorwaarden aan de makers te kunnen opleggen, beperkt de exploitant monopsonist de vraag naar de producten van auteurs en uitvoerders en vraagt hij minder dan het geval zou zijn in een

normale concurrentiële markt. Ingrijpen van de overheid door bijvoorbeeld het opleggen van ‘billijke vergoeding’ zou niet alleen meer inkomen maar ook meer werk tot gevolg kunnen hebben. Echter alleen indien de opgelegde vergoeding overeenkomt met de vergoeding die zou gelden in een concurrentiële markt. Zonder marktonderzoek valt geen uitspraak te doen over hoe hoog die optimale beloning is. Het gevaar van doorschieten is altijd aanwezig. Een vergoeding die boven de marktconforme beloning uitstijgt, veroorzaakt een daling van de vraag naar de producten van auteurs en kunstenaars. Net als bij een te hoog wettelijk minimum loon profiteren alleen diegenen die werk hebben: wie door de lagere vraag niet aan de bak komt, heeft het nakijken.

4 Informatie-asymmetrie

Een tweede vorm van marktfalen betreft informatie-asymmetrie. Hier wordt daarmee bedoeld dat de inkopende partij, in dit geval de exploitant, meer kennis heeft van de markt voor auteursrechtelijke producten dan de maker zelf. De auteur of uitvoerend kunstenaar kan door gebrek aan kennis op twee manieren op een achterstand worden gezet ten opzichte van de exploitant. De maker kan tekort schieten in zijn kennis van de markt en van de marktwaaarde van zijn auteursrechtelijk product. En de maker kan uit onervarenheid veel minder goed dan de exploitant op de hoogte zijn van auteursrechtelijke kwesties en contracten. In beide gevallen komt een overeenkomst tot stand die minder gunstig is voor de maker dan het geval zou zijn als hij wel op de hoogte was van de auteursrechtelijke markt en contractmogelijkheden. Bij informatie-asymmetrie faalt de markt en is er eventueel reden voor de overheid om op te treden.

Marktfalen wegens informatie-asymmetrie komt veelvuldig in markten voor. Het standaardvoorbeeld binnen de economie is de markt voor gebruikte auto's. De kandidaat-koper kan de kwaliteit van de occasion nauwelijks beoordelen en schopt wat tegen de banden, terwijl de verkoper wel goed op de hoogte is. Meestal verstoort informatie-asymmetrie het functioneren van markten waardoor op den duur de omzet lager wordt, de kwaliteit van de verhandelde producten minder en de prijs lager. Een markt waar alleen maar beunhazen opereren is per definitie klein van omvang en minder aantrekkelijk qua omzet en duurzame winstmogelijkheden. Partijen op de markt is er dan ook veel aan gelegen om die markt wel goed te laten functioneren. Exploitanten hebben er belang bij de reputatie op te bouwen van een betrouwbare onderhandelingspartner die nooit profiteert van de onwetendheid van auteurs en uitvoerend kunstenaars. Het voordeel van een exploitant met een goede betrouwbare reputatie is dat meer auteurs en kunstenaar met hem zaken willen doen.

Indien partijen verwachten ook in de toekomst overeenkomsten met elkaar te sluiten dan heeft de partij met het informatievoordeel er belang bij dat voordeel nu niet uit te buiten met het oog op het instant houden van een goede relatie in de toekomst.

Ervaren auteurs en uitvoerders hebben ook minder informatieproblemen dan beginnende kunstenaars. Naarmate een auteur vaker en langer opereert op een markt en meerdere transacties heeft afgesloten, leert hij de ins en outs van deze markt beter kennen en neemt het informatievoordeel af. Daarenboven heeft de maker normaliter meer kennis van de kwaliteit van het geleverde product en in die zin kan gezegd worden dat er zich aan de kant van de exploitant ook een mogelijk informatievoordeel voordoet (vandaar ook 'caveat emptor').

De conclusie van deze beschouwingen kan alleen maar zijn dat informatie-asymmetrie zich niet bij alle makers op dezelfde manier zal voordoen. Ervaren makers die al lange tijd op deze markten opereren hebben geen of nauwelijks last van informatie-asymmetrie. In de muziekbranche geldt het adagium: "je eerste contract is altijd een slecht contract". Bij ervaren makers kan de situatie zelfs omslaan in het tegenovergestelde waarbij eerder de exploitant in een informatievoordeel is terecht gekomen: de bestsellerauteur die voor een zeer royaal voorschot een

sof schrijft. Het nadeel van het voorontwerp auteurscontractenrecht is dat het alle auteurs over één kam scheert. Terwijl de populatie van auteurs erg heterogeen is.

5 Falende auteurs?

Er zijn twee mogelijke routes die verklaren waarom de overheid ingrijpt om een 'falende burger' – in dit geval een falende auteur – te corrigeren: de rationele burger die faalt in de ogen van de overheid en de burger die irrationele keuzes maakt. In het eerste geval neemt de burger beslissingen die sporen met zijn eigen voorkeuren. De overheid vindt deze voorkeuren niet aanvaardbaar en verplicht de burger tot ander gedrag. Deze verplichting verlaagt de welvaart van de burger. In het andere geval handelt de burger niet volgens zijn voorkeuren of neemt zijn beslissingen niet op optimale wijze. Het ingrijpen van de overheid kan er in dit geval voor zorgen dat hij zijn beslissingen wel optimaal neemt en verhoogt daardoor de welvaart van de burger.

De eerste route betreft een overheid die ingrijpt omdat ze vindt dat een rationele burger die zijn nut maximaliseert toch faalt en keuzes maakt die niet goed zijn voor de burger. In dat geval is sprake van paternalisme. Een voorbeeld van deze route is ingrijpen van de overheid wegens myopie van de burgers. Myopie betekent dat de maker een hoge discontovoet hanteert bij het vergelijken van baten nu en baten in de toekomst. Een hoge discontovoet is een uitdrukking van een hoge tijdsvoorkeur en betekent dat het individu vooral nu de baten wil binnenhalen en niet wil wachten tot later. Iemand met een hoge tijdsvoorkeur handelt rationeel, in de zin dat hij de keuzes maakt die sporen met zijn eigen voorkeuren. Nergens is myopie mooier verbeeld dan in de openingsacte van *La Bohème* van Puccini, waarin Rodolfo zijn manuscript in het vuur gooit om warm te blijven. Het schilderij van zijn vriend Marcello blijft gespaard omdat geverfd canvas stinkt in het vuur. In zoverre het individu dat zelf wil, is er feitelijk niets mis met dit 'après moi le déluge'-gedrag. De overheid kan echter vinden dat dit verwaarlozen van de toekomstige baten niet goed is voor het individu en hem of haar verbieden om alles nu te consumeren of verplichten om gratificatie uit te stellen tot later. Een voorbeeld van ingrijpen van de overheid ter correctie van myopische burgers is het verplichtstellen van pensioensparen. De overheid vertrouwt er niet helemaal op dat burgers in hun jonge jaren voldoende opzij leggen voor hun pensioen later en verplicht hen tot pensioensparen.

Een myopische maker zal in onderhandelingen met de exploitant een voorkeur hebben voor een contract dat hem nu voordeel biedt, bijvoorbeeld overdracht van al zijn rechten tegen een vast bedrag, in plaats van een contract af te sluiten dat hem mogelijke voordelen geeft in de toekomst, bijvoorbeeld royalty's. Om de maker tegen zichzelf te beschermen kan de overheid ingrijpen in de contractvoorwaarden en bepaalde afspraken verplicht opleggen of verbieden. Het huidige voorontwerp heeft een aantal voorbeelden van dit soort ingrijpen: geen overdracht tijdens het leven, opzegbaar elke vijf jaar.

Een tweede vorm van 'falende burger' doet zich voor wanneer hij niet rationeel handelt. Bijvoorbeeld bij het kopen van complexe producten (denk aan ingewikkelde financiële producten) of het onderhandelen over complexe contracten lukt het de burger niet altijd om een rationele beslissing te maken gewoon omdat het vraagstuk niet te behappen is, omdat de burger beslisregels hanteert die niet rationeel zijn of omdat de burger zich niet wil inspannen om het probleem te vatten.

Het falen van individuen in het maken van rationele keuzes is onderwerp van de *behavioral economics*. Uit deze tak van onderzoek blijkt bijvoorbeeld dat in situaties van onzekerheid (en dat is altijd het geval wanneer het gaat over beslissingen waarvan de kosten of de baten in de toekomst liggen) het individu niet op een rationele manier beslist, omdat hij of zij bijvoorbeeld niet correct omgaat met de kansen op succes of falen of omdat hij of zij zich laat leiden door de manier waarop de toekomstige baten en kosten worden gepresenteerd. Het beleid van de overheid betreffende de financiële bijsluiter of de verplichting tot meer transparantie bij financiële producten kan onder deze noemer worden gebracht.

De artikelen in het voorgestelde auteurscontractenrecht zouden dan gezien kunnen worden als een correctie van de overheid op het niet optimale gedrag van de maker. In plaats van het opleggen van contractsbepalingen bij wet, zou het in dergelijke gevallen echter beter zijn om exploitanten te verplichten meer duidelijkheid te verschaffen over de toekomstige consequenties van contractsbepalingen voor de maker, of om brancheorganisaties modelcontracten te laten ontwerpen.

6 Bespreking wetsartikelen

Het voorontwerp auteurscontractenrecht bevat een aantal belangrijke artikelen waarvan hieronder de belangrijkste economische implicaties worden besproken in het licht van de analyse van het marktfalen rondom het auteursrecht.

Artikel 2: Pas na overlijden vatbaar voor verdracht

Artikel 2 maakt het de maker onmogelijk om zijn auteursrecht tijdens het leven over te dragen. De onderliggende veronderstelling hierbij is mogelijk dat de maker zich in een dermate zwakke situatie bevindt dat hij door de exploitant kan worden gedwongen om akkoord te gaan met iets wat duidelijk en onomstotelijk tegen zijn eigenbelang ingaat: overdracht van exploitatierecht. Een dergelijk verbod is dan gestoeld op een veronderstelling van marktmacht van de exploitant, gecombineerd met een auteur die wegens informatieproblemen of myopisch gedrag eigenlijk niet weet wat goed is voor hem of voor haar.

Vooruitlopend op wat zo dadelijk wordt besproken in artikel 25b kan nu al worden gesteld dat deze bepaling van niet-overdraagbaarheid noodzakelijk is om het recht op opzegging elke vijf jaar praktisch mogelijk te maken. Indien de maker zijn rechten volledig kan overdragen heeft het regelen van opzegbaarheid weinig zin. Artikel 2 en artikel 25b zijn dus logisch aan elkaar verknoopt.

Er zijn echter situaties denkbaar waarbij de auteur oprecht beter af is met een eenmalig laten afkopen en overdragen van het auteursrecht. Bij de overdracht kan de verwachte contante waarde van een auteursrechtelijk product tussen auteur en exploitant in één contract worden verdeeld. Het resterende risico komt volledig bij de exploitant te liggen en de transactiekosten van het steeds opnieuw onderhandelen worden vermeden. Artikel 2 gaat er, zeker in combinatie met artikel 25b, van uit dat deze eenmalige transactie nooit nuttig en profijtelijk kan zijn voor de auteurs.

Ook groepswerken waarbij een groot aantal makers samenwerkt bij de totstandkoming – denk bijvoorbeeld aan een film – kan overdracht van auteursrecht een noodzakelijkheid zijn. Het is niet zozeer een manifestatie van marktmacht van de exploitant, als wel een noodzakelijke stap om de exploitatie van een groepswerk mogelijk te maken en potentiële gijzeling door iedere afzonderlijke maker die een bijdrage heeft geleverd te voorkomen.

Het voorontwerp Auteurscontractenrecht voorziet echter in een uitweg: de niet-overdraagbaarheid geldt niet voor fictieve makers. De gedachte daarbij is mogelijk dat fictieve makers commerciële partijen zijn die geen bescherming behoeven. Volgens de Auteurswet wordt bij werk in dienst of onder leiding of toezicht van een ander die ander als maker aangemerkt. Die ander wordt dan beschouwd als de 'fictieve auteur' die het auteursrecht wel kan overdragen. Wat op zichzelf merkwaardig is omdat de bijzondere band tussen de natuurlijke maker en het werk dan dus kennelijk niet wordt erkend.

Als het auteursrecht op werk van fictieve makers overdraagbaar blijft, zijn daarmee de mogelijkheden om uit te komen onder het overdraagbaarheidsverbod van artikel 2 legio. De bepaling omtrent fictieve auteurs stuurt richting fictieve dienstverbanden (eventueel nul-urencontracten) of productie in BV. Zolang de machtsverhouding tussen exploitanten en auteurs uit balans is, zal gestuurd worden richting dergelijke constructies om alleen zaken te doen met fictieve makers die hun rechten wel kunnen overdragen.

Artikel 25b: Opzegbaar iedere vijf jaar

In tegenstelling tot de eenmalige overdracht van de auteursrechten wordt in het huidige voorontwerp auteurscontractenrecht gekozen voor opzegbaarheid iedere vijf jaar. In voetbaltermen: de auteur is iedere vijf jaar ‘transfervrij’, ook voor de exploitatie van zijn eerdere werken (de *backlist*). Dit recht is eenzijdig voor de auteur en biedt hem een voordeel omdat hij een ‘call-optie’ krijgt op toekomstige exploitatiebaten. De auteur zal de overeenkomst alleen opzeggen en heronderhandelen als dat gunstig voor hem is. De exploitant weet dat en zal bij de afspraken over de prijs rekening houden met het feit dat de verdeling van het risico asymmetrisch is. Indien de opbrengsten laag zijn - of rekening houdend met de productiekosten netto zelfs negatief - dan draait de exploitant daar voor op. Indien de opbrengsten hoog zijn en het auteursrechtelijk product profijtelijk dan zal hij de winst moeten delen met de auteur. Met dit asymmetrisch resultaat wordt in de onderhandeling rekening gehouden en de afgesproken betaling aan de auteur wordt hiervoor gekort.

Een ander gevolg van deze asymmetrische beloningsstructuur is dat risicovolle investeringen voor de exploitant minder interessant worden. Stel dat de exploitant, gebruik makend van het auteursrechtelijk product, een nieuw distributiekanaal wil opzetten waarvan de opbrengsten onzeker zijn en zowel een groot succes kunnen zijn als een totale flop. Het aangaan van dergelijke risicovolle en eventueel innovatieve projecten is voor de exploitant met deze nieuwe regel minder interessant omdat hij wederom het volle verlies draagt maar niet de volle beloning krijgt. Het verwachte rendement van risicovolle investeringen in innovatieve exploitatiekanalen neemt hiermee af.

Een tegenargument hier zou kunnen zijn dat vijf jaar een redelijke termijn is om investeringen terug te verdienen. Wanneer dat het geval is, worden de investeringsprikkels voor exploitanten niet ernstig geschaad door de opzegbaarheid. Het is evenwel onwaarschijnlijk dat de termijn van vijf jaar passend is voor al die verschillende sectoren en werken waarop de Auteurswet van toepassing is. Naar verluidt moet een console-game op de eerste verkoopdag worden terugverdiend, maar het is onwaarschijnlijk dat datzelfde geldt voor een operapartituur. Hier komt bij dat het argument dat vijf jaar een redelijke termijn zou zijn om investeringen terug te verdienen, de economische onderbouwing ondergraaft voor een langere duur van het auteursrecht zelf. Als vijf jaar voldoende is om investeringen terug te verdienen, zou dan ook niet het auteursrecht zelf na vijf jaar moeten vervallen?

Door de mogelijkheid om iedere vijf jaar op te zeggen krijgt de auteur als het ware een extra optie binnen de contractsafspraken. Die optie, de mogelijkheid om van toekomstige winsten te profiteren, heeft een economische waarde. Voor de economische waarde van deze toekomstige

optie 'betaalt' de auteur via een lagere transactieprijs. Met deze optie krijgt hij een lagere prijs voor de licentie van zijn auteursrechten dan die hij gekregen zou hebben zonder de optie. Indien de exploitant over marktmacht beschikt dan zal hij de waarde van deze optie volledig verrekenen met het bedrag dat hij betaalt voor de licentie. Indien de auteur daarenboven myopisch is en dus heel veel belang hecht aan de waarde die hij initieel krijgt bij het onderhandelen over de licentie, dan gaat hij er met de opzegbaarheidsclausule in welvaart op achteruit. Immers hij krijgt een optie die waarde heeft in de toekomst. Deze toekomstige waarde wordt door hem als minder belangrijk geëvalueerd (wegens zijn grote tijdsvoorkeur) dan door de exploitant. Tegelijk krijgt hij de volle rekening gepresenteerd in de vorm van een korting op zijn licentiebedrag. Met andere woorden: de optie komt terecht bij de partij die er de minste waarde aan hecht en de auteur wordt meer gekort dan gunstig is voor hem.

Een ander punt is, dat succesvolle auteurs hiervan profiteren terwijl niet succesvolle auteurs eronder lijden. Immers, de waarde van de optie die wordt verrekend met de licentieprijs is een gemiddelde optiewaarde. Achteraf is dit voordelig voor succesvolle auteurs en nadelig voor niet succesvolle auteurs. De maatregel werkt dus denivellerend onder auteurs.

Een van de bekende resultaten uit de culturele economie is dat de gemiddelde en modale inkomsten van makers en uitvoerders lager zijn dan van mensen met dezelfde scholing en vaardigheden in andere beroepen. Een beperkt aantal auteurs en uitvoerders ontvangt zeer hoge beloningen maar het grootste deel van de kunstenaars, artiesten en auteurs vangt een zeer matige beloning, gegeven de vaak lange training en investering die voor het beroep moet worden geleverd. Verder is bekend dat de verschillen in prestaties tussen de makers en uitvoerders die wel heel succesvol zijn en die niet succesvol zijn heel erg klein is. De beste violist van de wereld is niet veel beter dan de tiende beste violist van de wereld terwijl zijn of haar verdiensten veel groter zijn: *the winner takes it all*. Een verklaring waarom kunstenaars, artiesten en auteurs dit beroep toch blijven uitoefenen ondanks de vaak magere inkomsten is het loterijmodel. Het loterijmodel zegt dat ze de lage verdiensten accepteren omdat ze hopen op een bepaalde dag toch ontdekt en beroemd te worden. De vraag kan gesteld worden of dit wachten op *'the day that my ship comes in'* ook een efficiënt gebruik is van iemands vaardigheden en talenten en of er op die manier geen overaanbod van kunstenaars ontstaat in de samenleving. Mocht dat al het geval zijn dat zal het bestaan van de opzegbaarheidsclausule de werking van dit loterijmodel alleen nog maar versterken.

De conclusie van de bovenstaande argumenten is dat de opzegbaarheidsclausule kan bijdragen aan ervaren billijkheid, maar dat het over de breedte de welvaart van makers verlaagt en hun inkomsten denivelleert. Nochtans kan het bijdragen aan de rechtvaardigheid zoals auteurs die zelf ervaren. Een loterij heeft hoofdprijzen nodig.

Artikel 25c: Billijke vergoeding

Zoals hierboven besproken volgt uit het inkoopmachtmodel dat de werkgever-monopsonist de werknemer minder zal betalen dan de waarde van zijn of haar marginaal product. Uit hetzelfde model volgt ook dat de monopsonist minder werkgelegenheid creëert dan het geval zou zijn als hij zou opereren in een vrije arbeidsmarkt. Door het opleggen van een loonvoet hoger dan wat de

monopsonist betaalt en gelijk aan wat er uit de vrije arbeidsmarkt zou volgen, neemt de werkgelegenheid dan toe. Matigheid is echter hier geboden: bij lonen hoger dan het marktconforme loon loopt de werkgelegenheid terug.

Het opleggen van een dergelijke marktconforme loonvoet kan geschieden via een overheidsmaatregel zoals bij het wettelijk minimumloon, of het kan ook omdat de werknemers zich verenigen in vakbond en via een cao een marktconform loon afdwingen. De impliciete redenering achter het voorontwerp auteurscontractenrecht zou kunnen zijn dat de makers zich in een economische situatie bevinden die vergelijkbaar is met die van werknemers in een monopsoniepositie. En dat dus een regeling voor het opleggen van een billijke vergoeding voor de sector, vergelijkbaar met het opleggen van een cao-loon voor een industriector, nuttig kan zijn. De toelichting in het consultatiedocument is vooral gericht op de vraag: hoe komen we er juridisch mee weg? In het geval van een vakbond is het toegestaan om een legaal kartel te vormen en collectieve afspraken te maken over een prijs. Maar auteurs zijn geen werknemers (tenzij ze allemaal voor een fictieve maker gaan werken), maar afzonderlijke ondernemers en dus zijn onderlinge prijsafspraken verboden. De route via de minister van OC&W zou dan de mogelijkheid bieden om de mededingingsbeperking die uit prijsafspraken volgt te omzeilen.

Juridisch lijkt het dus te regelen, maar hoe zit het met nut en noodzaak? Een vergoeding heeft twee aspecten: een billijkheidsaspect en een efficiëntie-aspect. Over het billijkheidsaspect valt weinig te zeggen. Indien de samenleving vindt dat een bepaalde beroepsgroep een bepaald inkomen moet verdienen omdat zoiets billijk is, dan mag een econoom daar slechts eens per vier jaar iets over zeggen, en dan nog achter een gordijntje. Maar er kan wel worden gekeken naar de economische gevolgen van een van boven af opgelegde vergoeding.

Zoals hierboven reeds aangegeven bestaat er in een monopsoniesituatie een marktconforme vergoeding waardoor de werkgelegenheid toeneemt. Maar een vergoeding die hoger ligt, leidt tot resultaten die minder gunstig zijn voor de inkomenspositie van auteurs. Makers kunnen zich ook uit de markt prijzen. Of het van bovenaf opleggen van een billijke vergoeding economisch nuttig is, hangt bovendien geheel en al af van de vraag of er zich een monopsoniesituatie op de markt voor auteursrechtelijke producten voordoet. Het is daarvoor niet voldoende om alleen maar te stellen dat de concentratie bij de exploitanten is toegenomen. Wanneer niet inkoopmacht de verklaring blijkt voor een moeizame economische positie van auteurs maar bijvoorbeeld overaanbod van auteurs of een uiterst concurrerende consumentenmarkt, zullen minimumtarieven sowieso leiden tot vraaguitval en zal de werkgelegenheid voor auteurs alleen maar afnemen.

In de arbeidsmarkt zijn het de werknemers met een arbeidsproductiviteit waarvan de marktwaarde lager is dan het minimumloon die werkloos worden of blijven door het wettelijk minimumloon. Hetzelfde geldt voor de laagste cao-loonschalen die toch nog te hoog zijn voor minder productieve werknemers. Op een vergelijkbare manier zal het instellen van een te hoge billijke vergoeding werkloosheid onder de minder succesvolle artiesten veroorzaken of de onderbenutting doen toenemen. Onderbenuttig is zichtbaar wanneer kunstenaars en uitvoerders slechts een deel van hun inkomen halen uit auteursrechtelijk werk en de rest van hun inkomen moeten verdienen met bijbanen of uitkeringen.

Het instellen van een van bovenaf opgelegde cao-achtige minimumvergoeding voor artiesten, uitvoerders en kunstenaars maakt het voor outsiders steeds moeilijker om insiders te verdringen. Gearriveerde makers met goede contacten en portfolio's ontvangen de van boven af opgelegde vergoeding of meer. Maar hoe zit dat met jonge beginnende kunstenaars? Invechten met lage tarieven kan dan niet meer of wordt heel erg moeilijk.

Concluderend kan gesteld worden dat het instellen van buitenaf van een 'billijke vergoeding' natuurlijk financiële voordelen heeft voor de gevestigde kunstenaars die reeds werk hebben, maar tegelijk ook nadelen heeft als deze vergoeding te hoog wordt gesteld. Bij een te hoge vergoeding daalt de omzet op de markt voor auteursrechtelijke producten en komen er minder auteurs en uitvoerders aan de bak. Een te hoge vergoeding heeft dezelfde nadelige effecten voor auteurs en uitvoerders als een te hoog minimumloon of een te hoog cao-loon voor werknemers. Aanbevolen wordt om vooraleer een vergoeding wordt ingesteld, te onderzoeken of wel sprake is van een inkoopmacht. En wanneer dat het geval is, is de vervolgvraag welke vergoeding bijdraagt aan de werkgelegenheid onder kunstenaars en niet slecht aan het inkomen van de insiders.

Artikel 25d: Disproportionaliteitsregel

De exclusieve licentieovereenkomst kan door de rechter worden gewijzigd op verzoek van de auteur als deze een ernstige onevenredigheid vertoont in verhouding tot de opbrengst van de exploitatie van het werk. Dit staat ook bekend als de 'bestsellerbepaling'. Deze regel beoogt te beschermen tegen marktmacht, informatie-asymmetrie en myopie.

Het probleem hiermee is dat ernstige onevenredigheid objectief vast te stellen moet zijn. Dat roept de vraag op wat een correcte evenredige verdeling is tussen maker en exploitant. Voor een deel hebben de opbrengsten van een auteursrechtelijk product te maken met de marktwaarde ervan, bepaald door het talent van de maker en de voorkeuren van de kopers of toeschouwers. Voor een ander deel vloeien de opbrengsten voort uit de investering die is gepleegd (meestal door de exploitant) in de productie, distributie en marketing. Maar de waarde van het een kan niet zonder het ander. De intrinsieke waarde van het auteursrechtelijk product kan niet worden gerealiseerd zonder productie, distributie en marketing. De investeringen in productie en distributie leiden tot niets als er geen waardevol auteursrechtelijk product is. Een voor de hand liggend model is dan ook een van royalty's waarin zowel de auteur en de exploitant delen in de opbrengsten. Royalty's betekenen echter onzekere inkomsten en de auteur als meest risico-averse persoon kan er de voorkeur aan geven deze onzekere inkomstenstroom te vervangen door een vast inkomen uitgekeerd door de minder risico-averse exploitant.

De disproportionaliteitsregel is vooral disproportioneel voor de exploitant. De exploitant moet zijn investering terug kunnen verdienen en verliezen op andere investeringen kunnen compenseren. De exploitant ontkomt er ook niet aan om "duizend bloemen te laten bloeien" zodat minimaal enkele succes hebben. De 'evenredigheid' van de vergoeding voor topser x hangt af van flops y en z. Hoe zal dat getoetst worden: op basis van de winstgevendheid van de exploitant? Welk jaar of welke jaren neem je mee? Hoe ver in de tijd ga je terug om deze evenredigheid vast te stellen? Tellen de flops uit 1980 nog mee in 2010?

Artikel 25e: Non-usus

Over de economische effecten van de bovenstaande artikelen kan meestal een kritisch oordeel worden geveld. De non-usus-regel heeft duidelijk efficiëntievoordelen. De non-usus-regel betekent dat de licentie wordt ontbonden door de auteur als de exploitant het werk niet of niet voldoende uitbaat. Het is economisch niet efficiënt als rechten waarvoor een markt bestaat niet worden uitgebaat. Het is goed voor de efficiëntie en de innovatie als auteurs de prikkel krijgen om dit mee te stimuleren. De non-usus-mogelijkheid van auteurs stimuleert de mededinging tussen exploitanten.

De enige kanttekening die hierbij gemaakt kan worden is of het niet voldoende is als in modelcontracten een non-usus-clausule wordt opgenomen en het gebruik van modelcontracten door auteurs en exploitanten wordt gestimuleerd.

7 Conclusies

Het voorontwerp auteurscontractenrecht beoogt groot onderhoud te plegen aan het oratorium van de auteursrechten en naburige rechten. De bewoners van dit oratorium zijn echter niet gebaat bij het al te voortvarend hanteren van de sloopkogel. Economisch moet het voorontwerp auteurscontractenrecht worden beschouwd vanuit het onderliggende marktfalen. Dit is gelegen in inkoopmacht van exploitanten jegens auteurs en informatie-asymmetrie, waardoor auteurs minder kennis van de markt of het auteursrecht hebben. Tevens kan het voorontwerp gezien worden als een ferme poging de 'falende auteur' af te houden van myopische en irrationele beslissingen.

Op al deze punten valt echter het nodige af te dingen: de vermeende inkoopmacht is feitelijk onvoldoende onderbouwd om een ingrijpende beperking van de contractsvrijheid te rechtvaardigen. Informatie-asymmetrie is zonder twijfel aan de orde, maar neemt af wanneer auteurs meer ervaring krijgen en kan dan zelfs omslaan in asymmetrie de andere kant op. En ingrijpen om myopie te corrigeren verlaagt de welvaart van auteurs.

Langs de meetlat van deze economische rechtvaardiging en de efficiëntie en effectiviteit van het ingrijpen, slaagt alleen de non-usus-regel (artikel 25e) zonder voorbehoud, hoewel ook daar de vraag is of modelcontracten geen uitkomst hadden geboden.

De niet-overdraagbaarheid van rechten bij leven van de natuurlijke maker (artikel 2) stuurt richting fictieve makers zolang inkoopmacht blijft bestaan en kan onwerkbaar situaties opleveren bij groepswerken. De opzegbaarheid iedere vijf jaar (artikel 25b) kan bijdragen aan de ervaren billijkheid en het loterijmodel dat een motivatie vormt voor auteurs, maar verlaagt over de breedte hun welvaart door de optie op toekomstige baten bij de partij te leggen die er minder waarde aan hecht. Ook kan de opzegbaarheid investering in risicovolle exploitatie ontmoedigen. De disproportionaliteitsregel (artikel 24d) zal een dode letter blijken wanneer exploitanten niet onterecht kunnen betogen dat in een proportioneel rendement ook de flops moeten worden betrokken. De mogelijkheid billijke minimumvergoedingen vast te stellen (artikel 25c), tot besluit, kan helpen de inkomenspositie van auteurs te verbeteren, maar alleen wanneer inkoopmacht werkelijk ten grondslag ligt aan de ervaren moeizame positie. En zelfs dan bestaat het risico dat te hoge minimumvergoedingen de vraag naar de diensten van makers en uitvoerend kunstenaars doen afkalven.

seo economisch onderzoek

Roetersstraat 29 . 1018 WB Amsterdam . T (+31) 20 525 16 30 . F (+31) 20 525 16 86 . www.seo.nl